

ПОДАТКОВА РЕФОРМА 767 РОКУ КОНСТАНТИНА V КОПРОНИМА ТА ДЕРЖАВНЕ РЕГУЛЮВАННЯ ТОРГІВЛІ ПРОДОВОЛЬСТВОМ

У статті розглядається Податкова реформа 767 року Константина V Копроніма та державне регулювання торгівлі продовольством у Візантійській імперії в VII – VIII ст.

The article runs about the Tax reform of 767 by Constantine V Kopronim and the state regulation of foodstuff trade in Byzantium empire in VII – VIII centuries.

Регулювання торгівлі життєво необхідними товарами, зокрема продовольством, завжди було одним з основних завдань державної політики. Не була в цьому плані виключенням Візантійська імперія, державний апарат якої приділяв даному питанню значну увагу. Розгляд конкретних заходів візантійського уряду у галузі регулювання торгівлі продовольчими товарами є, безсумнівно, одним із найважливіших завдань при вивченні державної політики у сфері регулювання торгівлі взагалі, оскільки у раннє середньовіччя основною масою товарів були не ремісничі вироби, а саме продукція сільського господарства [23, 345; 26, 48], обмін та продаж якої в основному визначали стан ринку та розвиток товарно-грошових відносин [8, 84].

Щодо Візантійської імперії в зазначеному плані значний інтерес становить час VII – VIII ст., коли відбувалося активне становлення суто візантійської системи організації та регулювання торгівлі продовольством [2, 14-15]. В окресленому періоді на особливу увагу заслуговує час раннього іконоборства, коли будь-які економічні заходи держави тісно перепліталися з її релігійною політикою.

Внутрішньоєкономічна діяльність візантійських імператорів-іконоборців традиційно привертала значну увагу дослідників, які вивчали як загальний напрямок державної економічної політики у період іконоборства, так і конкретні економічні заходи того часу. Серед останніх одне з ключових місць посідають заходи Константина V Копроніма (718 – 775) щодо визискування селянства та забезпечення Константинополя продовольством, проведені у 767. Ці події, слушно названі Дж. Б. Б'юрі "цікавим параграфом у історії політичної економії" [3, 458], знайшли досить яскраве зображення у першоджерелах – "Хронографії" Феофана "Бревіарії" й "Антирретиці" патріарха Никифора [10; 18; 19; 42; 43; 44; 51]. Слід зазначити, що названі джерела належать перу письменників – ортодоксів, схильних до цілковитого засудження, принаймні, до гострої критики будь-яких заходів імператорів – іконоборців. Та цілеспрямоване очорнення не обминуло і діяльність Константина V. Це, на жаль, не завжди належним чином береться до уваги дослідниками, інколи схильними занадто прямолінійно слідувати за свідченнями першоджерел.

Не менш небезпечним виявляється інколи і недостатньо критичний підхід історіографії. Останнім часом у російськомовній візантиністиці почала активно поширюватися точка зору Г. Г. Литавріна, котрий стверджує, що у 767 р. Константин V "зобов'язав сел продавати за примусом низькими цінами зерно державі" [22, 115; 5, 70], "запровадив фіксовані розорюючі низькі ціни на зерно" [15, 12; 16, 64], тобто, фактично запровадив систему так звані синони [33, 1994-1995]. Ця думка, висловлена без належного посилання на першоджерела: узагальнюючих працях, тезах конференції та статті з іншої проблеми, загрожує стати штампом російськомовній візантиністиці. Справа в тому, що вона, освячена високим науковим авторитетом дослідника, знаходить дедалі ширшу підтримку інших вчених, характер досліджень яких у тій чи іншій мірі потребує згадки про заходи Константина V, але не вимагає звернення до першоджерел [21, 4; 25, 94; 28, 45; 29, 109]. Значною мірою така ситуація склалася через те, що у наш час призабутими виявилися оцінки, дані подіям 767 р. у більш ранніх працях російських візантиністів, а також недостатньою увагою до робіт зарубіжних дослідників. У цій статті

основі співставлення даних джерел та історіографії буде зроблена спроба ще раз переглянути характер та наслідки заходів Константина V щодо оподаткування селянства, проведених у 767 р.

Одразу необхідно зауважити, що сам Г. Г. Литаврін у своїй ранній, розрахованій на широкий загал книзі, зупиняючись на заходах Константина V, проведених у 767 р., писав лише про "різке збільшення податків з селян та політику крайньої економії грошових запасів скарбниці" [13, 47]. Зроблене в цій роботі посилання на "Бревіарій" Никифора вже прямо вказує на те першоджерело, яке слугувало вченому основою для оцінки подій 767 р. у згаданих вище працях. Справді, саме "Бревіарій", який стверджує, що ті хто обкладався податками, змушувалися (*biazomenon*) продавати за дешеvu ціну плоди землі (*tes ges karremata*) [44, 76; 45, 160; 18, 382], дозволяє, на перший погляд, впевнено стверджувати, що саме центральна влада (імператор) примушувала селян продавати сільськогосподарські товари за насильницьки нав'язаними державою гранично низькими цінами. Наприклад, 60 модіїв зерна коштували одну номісму (*to nomismati hexconta modious siton*) [44, 76; 45, 160; 18, 382; 42, 814], тоді як, за твердженнями сучасних дослідників, за нормальних умов за золотий можна було купити 12 чи навіть 8 модіїв [24, 373; 49, 321-322; 53, 52 and 67; 55, 1261 and note 56]. Здавалося б, таку інтерпретацію свідчень джерела підтверджують і дані третьої "Антирретика", де говориться про те, що селян, які не підкорялися Константину V, вішали на деревах [43, III. 514; 19, 548]. Проте, інтерпретуючи свідчення джерел саме таким чином, чи не спотворюємо ми їхній зміст, додумуючи те, чого немає безпосередньо у тексті? Дійсно, "Антирретика" прямо свідчить лише про те, що страчувалися ті селяни, які не погоджувалися виплачувати Константину V податки (а не ті, які не бажали продавати сільськогосподарську продукцію за низькими цінами), а "Бревіарій" наголошує на тому, що селяни були змушені (незалежними від них обставинами, а не напряду державою) продавати свої товари дуже дешево. Навіть якщо сприйняти свідчення обох джерел так, як це зробив Г. Г. Литаврін, доведеться констатувати, що, на противагу їм, "Хронографія" Феофана недвозначно свідчить про те, що люди були змушені продавати "дари Божі" за безцінь саме через необхідність сплатити податки (мається на увазі – грошима) (*dia ten ton foron araitesin enagkazont*) [52, 443; 10, 325; 31, 402-403]. Показово, що в даному випадку аж ніяк не можна говорити про "довільність" встановлення Феофаном логічного зв'язку між способом стягнення податків та падінням цін на продовольчі товари [17, 80-81, 85-86; пор.: 44, 76; 45, 160; 18, 382; 43, III. 514; 19, 548]. До того ж свідчення Феофана мають в цьому плані найбільшу цінність, бо саме він виступає у даному випадку найменш упередженим автором [27, T. 4, 234; 11, 99-101, 105]. Такий підхід дозволяє, до речі, належним чином пояснити зроблене у джерелах визначення імператора як золотолюбця (*filochrysos*) і порівняння його з міфічним Мідасом (*ncos Midas*) [52, 443; 10, 325; 44, 76; 45, 160; 18, 382; 43, III. 514; 19, 548]. Це порівняння, очевидно, має, окрім диффаматійно-принижуючого, ще й інше семантичне навантаження – підкреслює ненаситність Константина у збиранні золота [4, 297-299; 31, 402; 30, 53 и 122; 50, 197].

Таким чином, заходи Константина V щодо селянства у 767 р. не зводилися до примусового продажу селянами сільськогосподарської продукції за наднизькими цінами, як це стверджував Г. Г. Литаврін. Насправді можна впевнено говорити про централізоване стягнення податків з селянства у грошовій формі, що змусило селян у масовому порядку продавати товари своїх господарств у міста, щоб отримати необхідні для сплати податків гроші. Таку інтерпретацію подій 767 року підтримували в тій чи іншій мірі відомі російські і західні візантиністи [3, 60; 12, 129-131; 32, 402-403; 35, 443-444; 36, 298-299; 38, 2015; 39, 700; 26, 52-53; 40, 99-100; 47, 35; 42, 814 note 15; 48, 973; 53, 67; 54, 407 and 941 note 19; 56, 105; пор.: 34, 13; 51, 39]. Однак точки зору цих учених відрізнялися, швидше, поясненням причин різкого падіння цін на продовольчі товари у Константинополі, ніж загальним уявленням про характер заходів Константина V.

Основною причиною падіння цін деякі дослідники вважають, наприклад, нестачу в обігу монети, яку цілеспрямовано зібрав і затримав у своїй скарбниці імператор [32, 457-458; 12, 129-131; 53, 67; 54, 407 and 941 note 19; 55, 1261 and note 56]. Справді, на перший погляд подібна інтерпретація, що опирається на елементарні закони економіки, спроможна пояснити проблему значного подешевшання продовольчих товарів. Проте, по-перше, таким чином подешевшати мали б усі товари, а не лише сільськогосподарські, про падіння ж цін на інші товари немає жодної згадки у джерелах, навпаки – підкреслюється квітучий стан міст і вдовolenня міського населення [52, 443; 10, 325; 44, 76; 45, 160; 18, 382]. По-друге, джерела говорять про те, що імператор любив збирати і збирав золото до скарбниці, а не зібрав його. Якщо ж нестача монети в обігу й існувала, то вона могла бути лише побічним фактором, зумовлюючим падіння цін на продовольчі товари. Крім того, за вказаної Є. Е. Ліпшиц, Дж. Б. Б'юрі та В. Т. Тредголдом причини падіння цін, селяни могли просто згорнути усіляку торгівлю продовольчими товарами, *аби лише не віддавати їх за безцінь*.

Таким чином, першопричину падіння цін слід шукати деінде, і, розуміючи це, Дж. Б. Б'юрі та В. Т. Тредголд підкреслено пов'язують нестачу монети у обігу з необхідністю для селян сплачувати податки у грошовій формі (чого, до речі, не робить Є. Е. Ліпшиц). Певну, але, знову ж таки, не вирішальну роль відіграє також "фактор часу" – селяни, зобов'язані сплатити податки до певного терміну, змушені були продавати свої товари за будь-яку ціну [31, 402].

Чимало дослідників частіше за все пов'язують подешевшання сільськогосподарських продуктів із підвищенням податків та посиленням податкового тиску на селян, які були змушені віддавати свої товари за безцінь, аби тільки отримати необхідні для сплати податку гроші [3, 60; 26, 52-53; 31, 402; 35, 444; 37, 501 тощо; пор.: 34, 13; 9, 124; 6, 89]. Ідея посилення податкового тиску має базуватися, перш за все, на твердженні "Антирретики" Никифора про те, що Константин V постійно підвищував податки та гнобив землеробів [43, III. 514; 19, 548]. Проте слід зауважити, що, по-перше, "Антирретика" – єдине джерело, яке прямо свідчить про підвищення та більш жорстке стягнення податків, а, по-друге, саме цей твір Никифора має найбільш тенденційний та суб'єктивний характер [11, 99-100, 105]. Навіть якщо сприйняти на віру інформацію цього твору, залишається незрозумілим, чому Константину V довелося підвищити податки. Спроби пояснити такі дії імператора лише бажанням наповнити державну скарбницю, які, фактично, повторюють свідчення першоджерел, не видаються достатньо переконливими. Справжнє пояснення, вірогідно, знаходимо у свідченнях джерел про те, що Константин V досяг достатку продовольства в столиці [52, 443; 10, 325; 44, 76; 45, 160; 18, 382]. Ці відомості, як можна впевнено стверджувати, запозичені Феофаном та Никифором з проіконоборського (?) історичного твору, з яким обидва автори змушені були погодитися, зробивши необхідні з їхньої точки зору зауваження [4, 297-298; 5, 91-92; 6, 89; 9, 24; 20, 188, прим. 1; 27, T. 3, 421 и 428, T. 4, 234; 30, 122; 41, 364; 50, 194].

Якщо пов'язати дані про насичення продовольчого ринку після заходів Константина V зі свідченнями про страшну посуху влітку попереднього року [52, 440; 10, 322; 44, 76; 18, 381], виникає спокуса висунути наступне пояснення характеру дій імператора, пов'язавши їх з бажанням забезпечити місто продовольством [пор.: 31, 403; 40, 99-100]. Ймовірно, внаслідок посухи і недороду зазвичай достатня для забезпечення потреб столиці у сільськогосподарській продукції селянська торгівля значно скоротилася, і імператор за рахунок податкового тиску вирішив виправити становище. Саме таке пояснення, як можна стверджувати, з максимальною вірогідністю відбиває справжню сутність заходів Константина V. Проте, як уявляється, не варто обмежуватися лише ним.

Можна припустити, що у 767 р. Константин V провів коммутацію (адерацію) натуральних податків у грошові [46, 491-492]. Такої точки зору дотримується переважна більшість сучасних візантиністів [35, 444; 36, 298-299; 38, 2015; 39, 700; 47, 35; 48, 973]. Таке припущення певною мірою підтверджується тим, що селяни змогли спочатку "дозволити" собі

згорнути торгівлю продовольством (якщо б податки збиралися у грошовій формі й раніше, повне або, принаймні, значне затування торгівлі видається неможливим). Саме за рахунок введення грошових податків (які, як можна зрозуміти з джерел та з самої логіки подій, стягувалися досить жорстко) квота селянська торгівля сільськогосподарськими товарами значно поживалася і забезпечила місто продовольством за наднизькими цінами [31, 402; 3, 60; 26, 52-53; 39, 700 тощо]. Обкладені грошовим податком селяни змушені були відшукати "приховані ресурси" і виставити їх на продаж. Ймовірно, становище селян під час заходів Константина V не було таким вже безнадійним, яким його зображують Феофан та Никифор, що цілком слушно дозволяє на більш ранньому матеріалі підтвердити висновок Г. Г. Литаврина про неможливість для візантійського фіска "ставити під загрозу саме збереження податкового тягла" і офіційно орієнтуватися на стягнення з селянина більше того, що він був спроможний виробити [14, 23].

Таким чином, можна стверджувати, що у 767 р. Константин V Копронім не просто проводить податкову реформу, замінивши натуральні податки грошовими, а й відроджує один із механізмів непрямого регулювання забезпечення міст продовольством [1, 92-93; 2, 14-21; пор.: 5, 71; 7, 37; 8, 85-86]. Дослідження функціонування та ефективності розглянутого механізму, як і сукупності інших механізмів регулювання торгівлі продовольством у Візантійській імперії – важливе завдання для майбутніх досліджень.

Література:

1. Домановский А. Н. Государство и оптовая торговля продовольствием в Византии VIII – X вв.: скрытые механизмы социальной политики // Проблемы истории и археологии Украины. – Харьков, 2001.
2. Домановский А. Н. Косвенное регулирование оптовой торговли продовольствием в Византии VIII – X вв.: некоторые аспекты социальной политики // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. – Харків, 2003.
3. История Византии: в 3-х тт. – М., 1967. – Т. 2.
4. Каждан А. П. История Византийской литературы (650 – 850 гг.). – СПб., 2002.
5. Культура Византии: вторая половина VII – XII вв. – М., 1989.
6. Курбатов Г. Л. История Византии (От античности к феодализму). – М., 1984.
7. Курбатов Г. Л. Основные проблемы внутреннего развития византийского города в IV – VII вв. (конец античного города в Византии) – Л., 1971.
8. Курбатов Г. Л. Ранневизантийский город (Антиохия в IV веке). – Л., 1962.
9. Левченко М. В. История Византии. – М., 1940.
10. Летопись византийца Феофана от Диоклетиана до царей Михаила и сына его Феофилакта / Пер. с греч. В. И. Оболенского и Ф. А. Терновского. – М., 1884.
11. Липшиц Е. Э. Никифор и его исторический труд // Византийский временник (далі – ВВ). – 1950. – Т. 3.
12. Липшиц Е. Э. Очерки истории византийского общества и культуры. – М.; Л., 1961.
13. Литаврин Г. Г. Как жили византийцы. – СПб., 2000.
14. Литаврин Г. Г. К изучению проблемы доходности крестьянского хозяйства в Византии X – XI вв. // ВВ. – 2000. – Т. 59 (84).
15. Литаврин Г. Г. Патриарх Никифор о выкупе пленных ромеев у славян // Славяне и их соседи. Греческий и славянский мир в средние века и раннее новое время (Тезисы XIII конференции). – М., 1994.
16. Литаврин Г. Г. Свидетельство патриарха Никифора о рабах – византийцах у славян // Славяноведение. – 1996. – № 6.
17. Любарский Я. Н. Феофан Исповедник и источники его "Хронографии" (К вопросу о методах их освоения) // ВВ. – 1984. – Т. 45.

18. Никифора, патриарха константинопольского Краткая история со времени после царствования Маврикия / Пер. Е. Э. Липшиц // ВВ. – 1950. – Т. 3.
19. Никифор. Опровержение третье // Творения святого отца нашего Никифора, архиепископа Константинопольского. – Минск, 2001.
20. Острогорський Г. Історія Візантії. – Вид. 3-є, доп. / Перекл. з нім. А. Онишко. – Львів, 2002.
21. Поляковская М. А. Место города в исторической судьбе Византии // Античный и средневековый город (Тез. докл. VII съездовских чтений). – Екатеринбург, 1994.
22. Раннефеодальные государства на Балканах VI – XII вв. – М., 1985.
23. Сорочан С. Б. Византия IV – IX веков: этюды рынка. – Харьков, 2001.
24. Сорочан С. Б. Nota II: О торгово-ремесленных доходах и их размерах // Сорочан С. Б. Византия IV – IX веков: этюды рынка. – Харьков, 1998.
25. Сорочан С. Б. О политической роли и идейной ориентации торгово-ремесленного населения Византии в эпоху иконоборчества // Вестн. Харьк. ун-та. – 1992. – № 363: История. – Вып. 26.
26. Съюзомов М. Я. Византийский город // ВВ. – 1967. – Т. 27.
27. Успенский К. Н. Очерки по истории иконоборческого движения в Византии. Феофан и его Хронография // ВВ. – 1950. – Т. 3; 1951. – Т. 4.
28. Хвостова К. В. Некоторые вопросы внутренней торговой политики в Византии XIV – XV вв. // ВВ. – 1989. – Т. 50.
29. Хвостова К. В. Социально-экономические процессы в Византии и их понимание византийцами – современниками (XIV – XV вв.). – М., 1992. – С. 109.
30. Чичуров И. С. Место "Хронографии" Феофана в ранневизантийской историографической традиции (V – начало IX в.) // Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования. 1981 год – М., 1983.
31. Шестаков С. П. Лекции по истории Византии. – Казань, 1915. – Т. 1.
32. Bury J. V. A History of Later Roman Empire from Arcadius to Irene. – London, 1889. – Vol. 2.
33. Cappel A. J. Synone // The Oxford Dictionary of Byzantium. – Vol. 3.
34. The Cambridge Medieval History. – Vol. 4. – Cambridge, 1936.
35. Dagron G. The Urban Economy, Seventh–Twelfth Centuries // The Economic History of Byzantium. – Washington, 2002. – Vol. 2.
36. Hendy M. Studies in the Byzantine Monetary Economy c. 300-1450. – Cambridge, 1985.
37. Hollingsworth P. A. Constantine V // The Oxford Dictionary of Byzantium. – Vol. 1.
38. Kazhdan A. Taxation // The Oxford Dictionary of Byzantium. – Vol. 3.
39. Laiou A. E. Exchange and Trade, Seventh–Twelfth Centuries // The Economic History of Byzantium. – Washington, 2002. – Vol. 2.
40. Lombard A. Etudes d'histoire byzantine. Constantin V, Empereur des Romains (740 – 775). – Paris, 1902.
41. Mango C. The Tradition of Byzantine Chronography // Harvard Ukrainian Studies. – 1988-1989. – Vol. 12-13.
42. Morrisson C., Cheynet J-C. Prices and Wages in the Byzantine World // The Economic History of Byzantium. – Washington, 2002. – Vol. 2.
43. Nicefori archiepiscopi Constantinopolitani Antireticus adversus iconomachos (I – III) // Patrologiae cursus completus. Series graeca, accurente J. P. Migne. – 1865. – Т. 100.
44. Nicefori archiepiscopi Constantinopolitani opuscula historica / Ed. C. de Boor. – Lipsiae, 1880.
45. Nicephors, Patriarch of Constantinople. Short History / Text, transl. and comment by C. Mango. – Washington, 1990.
46. Oikonomides N. Commutation // The Oxford Dictionary of Byzantium. – Vol. 1.
47. Oikonomides N. Fiscalite et exemption fiscale a Byzance. – Athenes, 1996.
48. Oikonomides N. The Role of the Byzantine State in the Economy // The Economic History of Byzantium. – Washington, 2002. – Vol. 3.

49. Ostrogorsky G. Lohne und Preise in Byzanz // *Byzantinische Zeitschrift*. – 1932. – Bd. 32.
50. Rochow I. *Chronographia // Quellen zur Geschichte des Fruhen Byzanz*. – Berlin, 1990.
51. Rochow I. *Kaiser Konstantin V (741 – 775)*. – Frankfurt am Main, 1994.
52. Theophanes *Chronographia / Ex rec. C. de Boor*. – Lipsiae, 1883. – Vol. 1.
53. Treadgold W. T. *The Byzantine State Finance in the Eight and Ninth Centuries*. – New-York, 1982.
54. Treadgold W. T. *A History of the Byzantine State and Society*. – Standford, 1997.
55. Treadgold W. T. *The Revival of Byzantine Learning and the Revival of Byzantine State // American Historical Review*. – 1979. – Vol. 84.
56. Whittow M. *The Making of Byzantium: 600-1025*. – Berkly; Los Angeles, 1996.